

FTAMP 16.21.39

М.С. Жолшаева¹, А.А. Әлішер²

^{1,2}С. Демирел атындағы университеті, Қаскелең қ., Қазақстан

СЕПТІК КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫ СИПАТЫ

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіліндегі септік жалғауларының функционалды-семантикалық ерекшеліктері қарастырылды. Сондай-ақ, қазақ тіліндегі септіктердің қызметі мен семантикалық ерекшеліктеріне қарай грамматикалық, көлемдік және құралдық болып бөлінуіне және олардың әрқайсының өзіндік белгілеріне қатысты ғылыми тұжырымдарға талдау жасалды. Мақалада қарастырылатын мәселе – қазақ тілі грамматикасының өзекті мәселелерінің бірі. Қазақ тілі жалғамалы тілдер қатарына жататындықтан сөздерді байланыстыруда аналитикалық тәсілге қарағанда, синтетикалық тәсіл көбірек қолданылатыны мәлім. Бұл септік жалғауларына тікелей қатысты болғандықтан, қазіргі қазақ тілінде септік категорияларын талдау мен терең зерттеу маңызды болып отыр. Сонымен қатар, қазақ тіліндегі жеті септік жалғауының ішкі және сыртқы ерекшеліктері функционалды-семантикалық тұрғыдан жіктеліп, ерекшеліктері айқындалды. Грамматикалық категория тілдік бірліктердің қатысым құралы ретінде өзгерістеріне әсер ете отырып, ұлттық санадағы әлем бейнесін тануға және грамматикалық құралым арқылы қолданыстағы тілдің ұлттық және тілдік ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік береді. Осы мәселелерді ескере отырып, біз сөздердің септелуін бірінші кезектегі мәселелердің бірі деп есептей аламыз.

Түйін сөздер: септік, категория, мағына, грамматика, форма, парадигма, синтетикалық тәсіл, грамматикалық тәсіл.

Abstract. The article deals with this issue, which is one of the most relevant in the grammar of the Kazakh language. As you know, the Kazakh language belongs to the group of agglutinative languages, so when performing the connecting function between words, the synthetic method is used more than the analytical one. This depends on the functions of case endings, so in the current period of development of the modern Kazakh language, the issue of analyzing and studying the essence of the case category is the most important. The article analyzes the scientific conclusions on the division of the seven cases of the Kazakh language according to their functions and semantics into grammatical, spatial and instrumental, and also defines and reveals their peculiar features. Grammatical categories contribute to the transformation of language means in communication, which, in turn, contribute to the knowledge of the world picture in the national consciousness of every nation and language

grammatical construction in the mind using language formed in a particular national institution, therefore, grammatical categories are important in the formation of linguistic world image. To such a number of categories with multiple characteristics is the category of inducement.

Keywords: case, category, meaning, grammar, form, paradigm, synthetic method, analytical method.

Аннотация. В статье рассматривается вопрос, являющийся одним из актуальных в грамматике казахского языка. Как известно, казахский язык относится к группе агглютинативных языков, поэтому при выполнении соединительной функции между словами синтетический способ применяется больше, нежели аналитический. Это зависит от функций падежных окончаний, поэтому в настоящий период развития современного казахского языка вопрос анализа и изучения сущности падежной категории является наиболее важным. В статье проводится анализ научных заключений по вопросу подразделения семи падежей казахского языка по их функциям и семантике на грамматические, пространственные и орудийные, также определяются и раскрываются их своеобразные особенности. Грамматические категории содействуют превращению языковых средств в средства общения, которые в свою очередь, способствуют познанию картины мира в национальном сознании каждой нации и языковой грамматической конструкции в сознании использующего языка сформированного в определенном национальном учреждении, поэтому грамматические категории являются важными в образовании языкового образа мира. К такому ряду категорий со множественными особенностями относится категория склонения.

Ключевые слова: падеж, категория, смысл, грамматика, форма, парадигма, синтетический способ, аналитический способ.

Септік категориясы қазақ тіл білімінде грамматикалық категория болып табылады. Қазіргі қазақ тілінде септік жүйесін атау, ілік, барыс, табыс, жатыс, шығыс, көмектес септік жалғаулары құрайды. Бұл септік жалғаулар өзіне тән грамматикалық тұлғалар арқылы белгілі грамматикалық мағына білдіріп, сөйлемде белгілі бір синтаксистік қызмет атқарады.

Жеті септіктің ішінде атау септігінен басқа септіктердің барлығының грамматикалық көрсеткіші бар. Атау септігін барлық зерттеуші ғалымдар басқа септік тұлғаларына негіз болатын форма ретінде қарастырған. Сондықтан барлық түркологиялық әдебиеттерде атау септігі *негізгі септік* (основной падеж) деп беріледі. Атау септік формасы, бір жағынан, басқа септіктердің формалары мен мағыналарын салыстырып ажырату үшін қабылданған негізгі форма болса, екінші жағынан, ол тек белгілі бір затты

атау үшін ғана емес, онан әлдеқайда кең грамматикалық қызмет атқаратындықтан, арнайы талдайтын негізгі форма ретінде қаралады.

Септік жалғауларының мағыналық құрылымын С. Аманжолов «Септік жалғауларының қызметі» атты мақаласында қозғап, жеті септікке тоқталады. Әр қайсысының сөйлемдегі мағынасын қарастырады.

«Барыс жалғау». Негізгі барыс жалғаудың қызметі: «заттың бет алысын көрсету» дейтін болсақ, оны барлық бірдей барыс жалғау тұлғасы атқара бермейді. Міне, сол жақтарын түгел айқындап шығу үшін бірнеше жікке бөлеміз.

Жатыс жалғау. Жатыс жалғауының негізгі тұлғасы *-да/-де, -та/-те*. Бұлар заттың мекенін жалпы түрде көрсетеді. Ал заттың мекенін жалпы көрсетпей, айқынырақ басқалардан жіктеп көрсету болса, олардың үстіне *-ғы/-гі* жалғауы қосылып, мекеннің ішкі жағын тұрақты етіп көрсетеді. Мысалы: *қаладағы бала, үйдегі бала*, т.т. Жатыс жалғауының негізгі екі мағынасы бар, бірі – тік мағына (парадигмалық), екіншісі – көлденең (синтагмалық).

Шығыс жалғау. Шығыс жалғаудың негізгі қызметі – бір заттың екінші заттан шыққандығын, бет алғанын көрсету. Негізгі сұраулары: «қайдан, неден, кімнен?». Оның барлық түрі бұл сұрауға жауап бермегендіктен, оңдайларды көлденең мағыналыға қосамыз. Сөйтіп, мұның да тік, көлденең мағыналары бар екен.

Құралды жалғау. Құралды жалғаудың негізгі қызметі – істің нендей құралмен істелгендігін көрсету. Бірақ барлық құралды жалғау ол міндеттен шыға бермейді. Негізгі сұраулары «кімнен? немен?», сондықтан бұларда да тік мағына, көлденең мағына дегендер болады [1, 85].

А. Байтұрсынов септік категориясы тұрғысында: «Қазақ тіліндегі септік жалғаулары сөздердің үйлесуіне сеп болады да алты септікке бөлінеді және бес жалғауы бар: атау, ілік (-дың), барыс (-ға), табыс (-ды), жатыс (-да), шығыс (-дан)», бірақ көмектес септікті атамаған [2, 203].

К. Ахановтың пікірінше, «Әр септіктің өзіне тән мағынасы мен формасы болады, бірақ олардың бірде-бірі өздігінен грамматикалық категорияны, атап айтқанда, септік категориясын жасай алмайды және дербес грамматикалық категория ретінде таныла алмайды да септік категориясы күллі септіктердің мағыналары мен формаларының жиынтығынан, қалыптасқан жүйесінен құралады» [3, 120].

Зат есімнің барлық септіктегі парадигмасы ғана септік категориясын құрайды. Қазақ тіліндегі септік категориясын құрайтын жеті септіктің әрқайсысының өзіне тән мағыналары бар. С. Исаев: «Септік жалғау түрлерінің басын біріктіріп, зат есімнің түрлену парадигмасының бір категориялық түрі етіп отырған – септік жалғауларының мағыналық ортақтығынан гөрі қызметтік (сөз бен сөзді байланыстыру сипаты), мағыналық қызметтік тек зат есім сөздерге жалғануы немесе басқа сөз табына жалғанса оның заттандырып тұру қасиеті», - деген анықтама

береді. С. Исаев септік жалғауларының мәнін ашатындай тұжырымды бір анықтама беру қиын деп есептейді, өйткені септік жалғаулары зат пен кимыл, зат пен зат, зат пен сын арасындағы субъекті-предикаттық, тура және жанама объектілік, меншіктілік, мекендік-мезгілдік, көлемдік, амалдық-құралдық тәрізді алуан түрлі қатынастарды жүзеге асырады. Бұл қатынастарды кейде өзі тікелей ұйымдастырса, кейде тәуелдік жалғауы, жіктік жалғауымен байланысып барып атқарады. Осы қызметтеріне орай, С. Исаев қазақ тілі грамматикаларында септік жалғауына берілген анықтамаларды сараптай келе былайша түйіндейді: «...септік жалғауларына (категориясына) зат пен оның іс-әрекеті (қимылы), я зат пен заттың (сынның) арасындағы субъектілік, объектілік, меншіктілік қатыстық, мекендік-мезгілдік, көлемдік, амалдық-құралдық, себеп-мақсаттық сияқты қатынастарды білдіріп, заттық мән үстеп тұратын түрлену тұлғасы деген анықтама беруге болады. Септік жалғау жүйесінің басқа жалғаулардан күрделілігі де осында» [4, 121].

Белгілі ұлттық ұжымда қалыптасқан тілді тұтынушының санасындағы грамматикалық құрылымнан әр тілдің өзіндік ерекшелігі, ұлттық дүниетанымы көрінеді, сондықтан әлемнің тілдік бейнесін жасауда грамматикалық категориялар маңызды болады. Осындай ерекшелігі мол категория қатарына септік категориясы жатқызылады. Септік категориясы болмыстағы нысандардың арақатынасы туралы білімдерге негізделеді, өйткені септік категориясы адамның қарым-қатынас барысындағы түрлі қатынастарды зерделеп құруы нәтижесінде пайда болады. О. Жұбаева стилдік қатынастардың қалай пайда болғанын білдіріп, ғалам туралы білімді, олардың тілде қалай көрініс тапқанын, морфологиялық септік категориясында тоғысатын грамматикалық мағыналар мен көрсеткіштерді қамту, морфологиялық жолмен берілетін қатынас туралы энциклопедиялық білімдердің тілде қалай кодталатынын көрсету – септік категориясының мазмұны деп есептейді [5, 259].

Сөздердің синтетикалық байланысу тәсілдерінде септік жалғауларының рөлі басқа жалғау түрлеріне қарағанда күрделірек. Септік жалғаулары жалғанған сөздер өздері тіркесетін сөздермен біріншіден, сабақтаса байланысса, екіншіден, сол байланыстың нәтижесінде қосымша грамматикалық мағынаға ие болады. Сондай-ақ, септік жалғаулары сөз бен сөзді байланыстырумен қатар, түрлі-түрлі синтаксистік қатынастарды да білдіреді. Мағыналық қатынастар тек жалғау жалғанған сөздердің лексикалық мағынасының әртүрлі болуынан ғана тумайды, тұтас сөз тіркесінің қарым-қатынасынан пайда болады.

Сөз тіркестерінің синтетикалық байланысу тәсілдерінде атау септіктен басқа септік жалғауларының ерекше қызмет атқаратыны белгілі. Септік жалғаулары сөз бен сөздің арасында сабақтастық байланыс тудырумен қатар, сол сөздер байланысының нәтижесінде грамматикалық қосымша

мағынаны да байқатады. Синтетикалық байланыс тәсілінің мұндай түрлерін тіл білімінде матасу, меңгеру деп атау қалыптасқан.

Адам коммуникативті мақсат үшін тілдік құралдарды пайдаланады, өйткені тілдік қатынас қоғамдық құбылыстарды, заттарды, қоршаған ортаны мүмкіндігінше тілдік бірліктердің көмегі арқылы беруге тырысады. Сондықтан да, сөйлеу әрекетінде тілдік бірліктер қатысымдық бірліктерге айналып, сыртқы орта жайлы ақпаратты мазмұнына жинақтайды.

«Қазақ тіліндегі сөздердің морфологиялық құрылымы, олардың сөз тудыру және грамматикалық форма тудыру тәсілдері мен жүйелері мыңдаған жылдар бойына сол тілде сөйлеуші халықтың өзара сөйлеу үдерісінде қалыптасқан. Әр тілдің грамматикалық құбылыстарының қалыптасқан жүйелі тәртібі азғана жылдың жемісі емес, ол – сол тілде сөйлейтін халықтың өмір тарихымен байланысты мыңдаған жылдың жемісі. Тілдің грамматикалық құбылыстары ұдайы бір қалыпта тұра бермейді, олар өзінің даму процесінде өзгеріп, сұрыптала түседі» [6, 259], – дей келе, Ы. Маманов тілдің морфологиялық құрылымының маңызын анықтаумен қатар, қазақ тілінде түбір сөздер мен сол сөздің грамматикалық формаларының аражігін, шегін дұрыс ажыратуға бөгет болып жүрген нәрсе – қосымшалардың грамматикалық қызметіне қарай дұрыс топтастырылмауында деп тұжырымдайды.

Грамматиканың осы аса күрделі мәселесіне қатысты ой-пікірлерді саралай келе: «...Мұндай пікір алалығын жою үшін түркі тілдерін зерттеуші авторлардың алдында тұрған басты міндет – морфологияға қатысты ең маңызды екі мәселенің басын ашып алу қажет сияқты. Оның біріншісі – қазақ тіліндегі қосымшаларды орыс тілінің үлгісімен сөз түрлендіруші (словоизменение), сөз тудырушы (словообразование) және форма тудырушы (формообразование) деп үшке бөліп қарастыру керек пе, жоқ әлде, оларды жаңа мағыналы сөз тудыру және сөздің грамматикалық формасын тудыру қызметіне сәйкес сөз тудырушы және форма тудырушы деп екі топқа бөліп қарастыру керек пе? Қазақ тілінің материалы екінші принципті қуаттайды. Сөйлемде грамматикалық формалармен түрленетін толық мағыналы атауыш сөздер (зат есім, сын есім, сан есім, етістік) тек қана екі түрде: не түбір сөз түрінде, не қосымша жалғанған формада қолданылады. Былайша айтқанда, қазақ тіліндегі қосымша жалғанған сөздер не тілдің сөздік құрамына енетін туынды түбір сөз (лексикалық бүтін), не белгілі бір сөз табына тән грамматикалық форма болып қалыптасады [6, 148].

Сөйтіп, форма тудыратын қосымшалардың белгілі бір жиынтығы парадигмалық түрлену жүйесінің сыртқы көрінісі мен соған сәйкес ішкі мазмұн жағынан грамматикалық мағына білдіруі арқылы грамматикалық категория құрайды, енді бір тобы бөлігі бір сөз табының өз ішінде семантикалық топтарын жасайды. Қосымшалардың бұл негізгі мәні мен грамматикалық сипаты грамматикаларда форма тудырушы (немесе сөз

түрлендіруші) жұрнақтар және жалғаулар деп аталып жүрген қосымша түріне тән болып келеді. Форма тудырушы жұрнақтар мен жалғаулардың грамматикалық мағына білдіруі мен сөз түрлендіру қасиеті жағынан айырмашылығы жоқ деп есептеледі, алайда жалғаулардың сөзге жалғану өрісі кең және де басқа форма тудыратын қосымшалардан синтаксистік қызметі жағынан үлкен айырмашылығы бар, жалғаулар сөйлем ішінде сөз бен сөзді байланыстырып, олардың сөзге үстейтін грамматикалық мағыналары сол байланысқан сөздер арасындағы қатынастар негізінде айқындалып отырады. Мұндай қызметтік қасиеттер жалғаулардан басқа форма тудыратын қосымшаларға тән емес. Сол себепті Ы. Маманов жалғауларды форма тудыратын қосымшалар қатарына қосқанымен, олардың синтаксистік-қатысымдық қызметінің маңыздылығына қарай, жалғаулар деп бөліп атайды.

С. Исаев қосымшалардың сөздерді байланыстыра отырып, үстейтін мағыналары мен олардан туындайтын қызметіне қарай жіктемесін жасаған. Бұл жіктемеде форма тудырушы қосымшаларды, алдымен, жұрнақтар және жалғаулар деп, ал жалғауларды: субстантивтік, субстантивтік-адвербиалдық және предикаттық деп бөледі. Субстантивтік жалғаулар тек заттық мағынамен байланысты болады және өзге сөз таптарын заттандыру қасиетіне ие. Сол себепті С. Исаев субстантивтік жалғаулар қатарына тәуелдік жалғау мен грамматикалық септіктерді жатқызады. Субстантивтік-адвербиалдық жалғаулар заттық мағынаға қоса үстеулік мағына жасайды, яғни үстеу тудырады және үстеудің қызметін атқарады. Бұл топқа көлемдік септіктер: барыс, жатыс, шығыс септіктері енеді. Дәл осылайша синтетикалық байланысқа түсетін, сөз тіркестеріндегі дiңгек компонент болып табылатын кез келген сөз өзге сөздердiң онымен байланысқа түсу дәрежесiмен санаса отырып, өзiндiк семантикалық ерекшелiкке ие болады. Қазiргi қазақ тiлiндегi септiк жалғау жүйесi негiзiнен алғанда, көне түркi тiлiндегi және қазiргi түркi тiлдерiндегi септiк жалғау жүйесiмен сәйкес келуi заңды құбылыс саналады, өйткенi олардың төркiнi, қалыптасу кезеңдерi, сипаты көбiне ортақ болып келедi, сондықтан қазiргi түркi тiлдерiнiң көпшiлiгiнде атау, iлiк, барыс, табыс, жатыс, шығыс септiк жалғауларының сыртқы тұлғалары да, мағыналары да, қызметтерi де негiзiнен ұқсас болып келедi. С. Исаев оны қазақ тiлiндегi септiк жалғау жүйесiнiң өте ерте кезде қалыптасып, сөз түрлендiру, парадигмалық сипаты, тұлғалық түрлерi, әрқайсысының мағыналық шеңберi, сөйлемде атқаратын қызметi мен сөздер арасындағы грамматикалық қатынастары тұрақталып, кейiн жекелеген түркi тiлдерiнде үлкен өзгерiске түспей енгендiгiн байқатады деп есептейдi. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ тiлiнiң өзiндiк ерекшелiгi көмектес септiгi болып табылады [7, 97].

Сөйтiп, түркi тiлдерiнде септiк жалғауларын грамматикалық және көлемдiк септiктер деп екiге бөлуге болатын негiз: олардың бiлдiретiн мағынасы, атқаратын қызметi, шығу, даму тарихымен бiрге септiк

тұлғаларының сөздерді бір-бірімен байланыстырып, сөз тіркесінің тиісін құрау мәнінің ерекшелігінен де көрінеді. Э.В. Севортян түркі тілдерінде септіктерді бұлай грамматикалық және көлемдік септіктерге бөлуді бір жағынан шартты санайды, сондықтан бұлай бөлуден бас тартуға да болады деп есептейді. Бұл екі топқа бөлінетін септік жалғаулары кейде барыс-бағыттық болып сәйкес келсе де, сонымен қатар әрі грамматикалық әрі көлемдік септік қатарында жүрсе де, өзіндік ерекшеліктері бары байқалады. Бұл оларды грамматикалық және көлемдік септік деп екіге бөлудің ғылыми негізі барын білдіреді деп тұжырымдайды [8, 45].

Грамматикалық септіктерге *атау, ілік, табыс* септіктері жатқызылады.

Көлемдік септіктерге: *барыс, жатыс, шығыс* септіктері жатқызылады. Егер грамматикалық септіктер тек заттық мағынамен байланысты болып бір ғана қызмет атқарса, көлемдік септіктер екі түрлі мәнде: заттық және адвербиалдық мәнде, екі түрлі қызмет атқарады; бірде зат есімнің грамматикалық көрсеткіші болып, жанама объектіні білдірсе, бірде өзі жалғанған сөзге бағыттық, мекендік, мезгілдік мағына қосып, пысықтауыш қызметін атқарып үстеуге де айналдырады, осындай қызмет оларды көлемдік септіктер деп бөліп атауға негіз болады. С.Исаев септіктерді бұлайша бөлу кейбір түркологтардың еңбектерінде орын алғанымен, қазақ тілі морфологиясы бойынша зерттеулерде жалғасын таппағандығын көрсетеді [7, 97].

Бұны қазақ тіліндегі өзіндік үлкен ерекшелігі бар көмектес септігінің қалыптасу жолы арқылы түсінуге болады. Басқа түркі тілдерінде көмектес септігінің мағынасы көбіне септеулік шылау арқылы беріледі. Қазақ тіліндегі көмектес септік тұлғасы: *-мен, бен, пен* септеулік шылаудан қалыптасқан: *бірлән, білән>бінән, мінән, бынан> -мынан, -менен, -пенен> -мен, -бен, -пен*. С. Исаевтың пайымдауынша, «сыртқы тұлғасы жағынан бұл *мен, бен, пен* жалғаулық шылауларына ұқсас болғанымен, одан жасалмаған. Бәлкім, жалғаулық шылау *мен* септеулік шылау төркіндес болып, бір сөзден тарап, бөлек-бөлек қалыптасып дамуы мүмкін. Сөйтіп, көмектес септік жалғауы кейін ғана қалыптасып, септік жалғау жүйесіне кеш енді. Оның бұл ерекшелігін көмектес септік жалғауының сырт тұлғасы да аңғартады: біріншіден, сингармонизм заңына бағынбайды, жалғаулардың жуан буынды нұсқасы жоқ, екіншіден, дыбыс үндестігіне қарай нұсқалануы да ерекше... Көмектес септіктің осындай ерекшеліктері жіктеу, сілтеу есімдіктерінің септелуінен де көрінеді; көмектес септігі тікелей түбірге жалғанбайды: *мен – мен + і+ мен, сен+і+мен* т.б. Бұл жердегі түбір *мен* көмектес жалғауының арасындағы *-ны, -ні* тұлғасы ілік септік сөздің түбіріне ғана емес, ілік септік тұлғасына жалғанған болу керек деген тұжырым тудырады» [4, 93]. Бұл тұжырымнан септік жалғауларының қалыптасу үдерісі тарихының көріністері аңғарылады. Грамматиканың заңы бойынша, сөз түрлендіруші қызмет атқаратын

қосымшалар сөзге бір рет жалғанады, бірінің үстіне бірі жалғанбайды, бұл олардың сөйлемдегі атқаратын қызметіне байланысты, грамматикалық мағына түрленгенімен, негізгі қатысымдық мағына шешуші роль атқарады. Мысалы: *Бөгенбай батырдың қанталаған дөңгелек көзінен от шашырағандай жалт-жұлт етеді. Әйтсе де баптап-таптап сөйлеген сөзі мен ажар-әлпетінен аса сабырлы-салмақтылық аңғарылады. Ұзақтың әңгімесі аяқталысымен жұрт гүлдесіп кетті. Айтқаныңның бәрі дұрыс. Екеуінің аузынан шыққан сөзді Жүсіп қағып алып, ерсілік-қарсылы аударып тұр (Қ. Жұмаділов).* Мұндағы бірінші сөйлемде шығыс септігі жеке сөйлем мүшесі бола алмайды, ол тұрақты тіркес құрамында тұр, ал екінші сөйлемде адамға тән «салмақтылықтың» нысанын көрсетіп, жанама толықтауыш жасап тұр.

Бұдан қазақ тіліндегі көмектес септік жалғауынан басқа септіктердің қатысым әрекеті қажетіне орай функционалдық қызметтерінің сараланғаны, ал көмектес септігінің қалыптасу үдерісінде екендігі байқалады деуге болады. Түркі тілдерімен шығу тегі бір бола тұра, қазақ тілі септік жалғаулары қалыптасуындағы бұл ерекшеліктер қазақ тілінің өзіндік табиғатын танытатын фактор саналады. Көмектес септігі көлемдік септіктерге қызметі жаңынан ұқсас болғанымен синтаксистік мағынасы жағынан ерекшеленеді, соған орай ол құралдық септік аталады. Сонымен қатар, қазақ тілінің септелу жүйесі: жай септеу және тәуелді септеу болып бөлініп, оның септелудегі ерекшеліктері айқындалып, емлесі қалыптасып нормаға түскені де белгілі. Септелу жүйесінде қазақ тілінің табиғатына қайшы келер жайт байқалмаған. Мысалы, жіктеу есімдіктерінің септелуі (мен, ме+нің, маған, ме+ні, менде, ме+нен, мен+і+мен), тәуелді септеудегі өзгерістердің (добым, добым+ның, добым+а, добым+ды, добым+нан, добым+мен; добың+а, добы+на, добы+н т.б.) себебі тарихи семантикалық тұрғыдан түсіндіріліп келеді. Септік жалғауларының тіл иесі үшін үйлесімді, әуезді болуының себебі оның қазақ тілінің табиғаты бойынша емлеге түсірілгені екендігін тіл жанашыры А. Байтұрсынұлының мұраларын қайта-қайта зерделеп қарағанда, көз жеткізуге болатыны айқын.

А. Байтұрсынұлының септік жалғауларына қатысты айтқаны да осы қазақ тілінің табиғатына сай емлеге үйлестіру болатын. «Қазақтың тілі өзгерген тіл деп айтуға жол жоқ болса, емлесін де қисық деп айтуға жол жоқ; қазақта тілінің табиғатына хилаф келетін емле жоқ» деп, сөзге барыс және жатыс, шығыс септіктерінің жалғану ерекшелігі туралы төмендегіше тұжырымдайды:

Біріншіден, «малдай», «малда» деп жазған соң, «малыдай», «малыда» деп жазсақ болмай ма деген сықылды... Сөздің ұшығы бірде дауысты дыбысқа тіркеледі, бірінде дауыссыз дыбысқа тіркеледі. Дауысты, дауыссыз дыбыстың ауанына қарай сөздің ұшығы да өзгереді. Қазақ бұл екі орнын да айырады. Тілдің табиғатынан қарағанда, қазақтың

солай істеуі дұрыс: «мал» – «малдай» дегенде «н» жоқ; «малды» – «малындай» дегенде неге «н» қосылады? Әрине, «малы» деген сөздің аяғы дауысты дыбыс болғандықтан қосылып тұр. «Малы» дегеннен шыққан ұшықтарды «мал» дегеннен шыққан ұшықтармен бірдей істеу керек десек, тіл табиғатына дұрыс келе ме? Сондай-ақ «бала», «ана», «ата», «мал», «нан», «ат» деген сөздердің бәріне де «-лар» бірдей болу керек деген емес. Қазақта жазу-сызу болмаған соң, жалғыз-ақ табиғаттың заңына ерген, сондықтан тілі азбаған» дей келе, көптік жалғауының -лар/-дар нұсқаларының қолданысын салыстырады: «малдар» мен «маллар». «Малдар» дегенде тілде кідіріс жоқ, тек жеңіл өте шығады, «маллар» дегенде, «тертеге оралған шыбыртқыдай тілімізді қайтып алуымыз қиын», өйткені қос дауыссыз тіл таңдайдың алдына тіреліп, ауыз қуысын бітеп тастайды. «Қамаудағы дыбыс пен ашықтағы дыбыс екеуі бірдей болмайды. Ашықтағы дыбыс ашық, көркем шығады, қамаудағы дыбыс ажарсыз шығады»– деп, тіл әуезділігі дыбыстың артикуляциясы мен акустикасында екеніне назар аудартады;

Екіншіден, қазақ тілінің табиғаты бойынша тәуелді септеудің үшінші жағына барыс және шығыс септіктерінің жалғануы туралы дәлелдерінде А. Байтұрсынұлы: «Табиғатына қарамай, жолға түсіру керек болса: «атасына» демей, «атасыға» деп жазу керек, «атасынан» демей, «атасындан» деп жазу керек. «Атасыға» деп жазған татарларды көрмеген соң біз де «атасынан» деп жазып жүрміз. ... Татарлар неге «атасыға», «атасыдан», «атасыдай» деп жазбай, «атасына», «атасындан», «атасындай» деп жазады? Атасыға-атасыдан-атасыдай деп жазса, түсінбес пе? Әрине, түсінеді, бірақ солай жазбайды. Олай жазса, татарша болмайды. Қазақ та солай: -ның, -ны, -лар, -лық, -лы орынсыз жерде келсе, ол сөз қазақша болмайды; жөнге тілдің өзі табиғаты тартуынша әрқайсысын өз орнына қойған» – деп, тәуелді септеудегі барыс септігінің қалай жалғануы керектігін көрсеткен [1, 35].

- атасы-атасыға-атасы+на
- аты-атыға-аты+на
- қолы-қолыға-қолы+на;
- атасы-атасындан-атасы+нан
- аты-атындан-аты+нан
- қолы-қолындан-қолы+нан.

Мұндағы үшінші қатар тіл «табиғаты қалауынша» қазақ тілінің заңдылығы екені анық, сонымен қатар, тіл «табиғаты тартуынша» ол берік байланыс саналатын матасуды құрайды, дыбыс үндестігі жалаң емес, тәуелдік жалғауының үшінші жағы (-ы/сы) білдіретін меншік мағынасы да бар, ол заттың үшінші жақтағы субъектіге қатыстылығын танытады. Ал қазіргі күні «қазақша болмайтын», тіл табиғатын түсінетін жандардың құлағына түрпідей тиетін, жас ұрпақтың тілін бүлдіретін, әсіресе, жасанды

акцент жасап «сән» қуып жүргендерді мүлдем жат қылатын, қалыптасқан норманы бұзушылық байқалады:

- біріншісі – жоғарыда аталған барыс, жатыс, шығыс септіктерінің қолданысы (*Елбасы+ға хат жолдады. Бірнеше отбасы+ға көмек берілді. Асуман ханым бүгін Рашидтің шарапханасы+на ән салады («Гүллі ханым») Отбасы+да ойдың ала-құлалығы шығып қалмай ма?*);
- екіншісі – көмектес септігінің қолданысы (Стоматологтар ассоциациясы+мен ұсынылған. Президенттің теле-радио кешені+мен әзірленген (Тележарнама);
- үшіншісі – шығыс септігінің қолданысы (*Ашуыңды мен+нен алдың («Жүрек жарған», Астана). Сен+нен ұят болды («Көңіл күйі»;*
- төртіншісі – көмектес септігінің қолданысы (*Мен+i+мен ересің («Жау жүрек мың бала»).*

Қорыта келе, қазақ тілінде септік жалғауларының сөйлемде сөз бен сөзді байланыстырудағы қызметі ерекше екендігін айта аламыз. Келтірілген тілдік деректер септік жалғаулары әрекетінің өзіндік белгілері мен ерекшеліктері бар тілдік құбылыс екендігін көрсетеді. Сөйлемдегі сөздердің түрленіп келуі осы септік тұлғаларына байланысты. Сөйлем ішіндегі сөздерді септік жалғауларынсыз қолдану мағынасыздыққа әкеледі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Аманжолов С.А. Септік жалғаудың қызметі // Тіл мәселелері: Жинақ. – Алматы: Ұлт мәдениеті институт баспасы, 1936. – 64 б.
- 2 Байтұрсынов. А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
- 3 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы, 1978. – 496 б.
- 4 Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. – Алматы: Рауан, 1998. – 303 б.
- 5 Жұбаева О. Қазақ тілінің когнитивті грамматикасы. – Алматы: Қазығұрт, 2014. – 392 б.
- 6 Маманов И. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2007. – 488 б.
- 7 Исаев С. Қазақ тіліндегі сөздердің лексика-грамматикалық сипаты. – Алматы: Рауан, 1998. – 304 б.
- 8 Севортян Э.В. Грамматика турецкого литературного языка. – М.: Наука, 1947. – 38 с.